

УДК 801.81:398.8(=161.2)І.Франко

ДУМОЗНАВСТВО ІВАНА ФРАНКА

Святослав Пилипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Інститут франкознавства,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна,
e-mail: s.pylypchuk@online.ua*

Висвітлено внесок Івана Франка у розвиток українського думознавства. Зосереджено увагу на Франковій інтерпретації проблеми походження жанру, його функціонального потенціалу та художньо-виражальних особливостей. Особливо розглянуто рефлексії ученого щодо питання історизму народних дум.

Ключові слова: думознавство, дума, історична пісня, героїчний епос, “козацька псалма”, історизм, кобзар, кобзарська традиція.

У своєму двотомному корпусі “Українські народні думи” К. Грушевська зазначила, що праці І. Франка про думи “стоять окремо від інших дослідів” [3, с. CLXXI]. Вирізняє Франкові студії оригінальний підхід до вирішення складних проблем думознавства, зокрема заслугове на увагу його принцип дослідження “історичних підвалин” козацького епосу, що був заснований на розгляді широкої джерельної бази, головним чином історичних документів, писаних різними мовами. Водночас Франків “дослід, – стверджувала К. Грушевська, – являється першою спробою критичного аналізу текстів дум і реконструкції первісних варіантів, і з цього боку він займає окреме місце в літературі про думи...” [3, с. CLXXII]. Однак, попри загалом схвальну оцінку запропонованого в І. Франка продуктивного вектора думознавчого пошуку, авторка корпусу все ж виокремила декілька важливих критеріїв, які не потрапили в об’єктив долідницьких зацікавлень львівського ученого і вплинули на те, що його праці “не дали суцільних результатів”. До найпомітніших недоліків К. Грушевська зараховує неухвагу до “кобзарських варіацій”, “нетривкості думової форми”, а також закидає Франкові й те, що він “розглядав думи про Хмельниччину тільки в зв’язку з історичним апаратом тої епохи, а зовсім незалежно від їх зв’язку з іншими складниками кобзарського репертуару” [3, с. CLXXII]. З присудами дослідниці можна погодитися лише у контексті наукової рецепції окремих Франкових праць, передусім варто згадати “Хмельниччину (думи, пісні та вірші)”, що увійшла як інтегральний елемент до “Студій над українськими народними піснями”. Щоправда для повноцінного аналізу внеску автора “Студій...” в українську думознавчу традицію недостатнім є вивчення окремих спеціальних розвідок, потрібно враховувати увесь фольклористичний дискурс ученого, зводити у єдиний фокус усі розкидані по різних рецензіях, причинках, статтях тощо думки і, вже відштовхуючись від цього, презентувати Франкове бачення особливостей “козацького епосу”, ширше його стратегію вивчення дум. Про необхідність комплексної рецепції наукового доробку І. Франка для якісного і повного висвітлення зазначеної проблеми говорив і О. Дей. “Дещо багатий матеріал для характеристики поглядів І. Франка на українські думи, – підкреслював дослідник, – дають його прінагідні вислови і зауваження про думи в статтях на інші теми” [4, с. 90].

Спробу всеохопного представлення думознавчого доробку І. Франка зробив Я. Гарасим. У статті “Іван Франко як дослідник дум” автор відзначив, що Франкова методологія вивчення жанру вписується у контекст успішної апробації методологічних настанов культурно-історичної школи у фольклористиці, звідси й посилена увага до історизму дум, до з’ясування їх національної своєрідності та художньої виразності. Докладно з’ясовує Я. Гарасим мотиви появи на сторінках “Нарису історії українсько-руської літератури до 1890 р.” резонансної і до певної міри “парадоксальної” заяви про те, що “ті думи про Хмельницького, що зведені в другім томі “Исторических песен” Антоновича і Драгоманова... всі фальсифікати остільки, що зложені не сучасними людьми, але кобзарями або й не кобзарями XVIII віку, що мали перед собою літописи Величка або інших козацьких літописців” [12, т. 41, с. 248–249]. Дослідник довів випадковість, необгрунтованість цього Франкового здогаду, який, зрештою, й сам автор “Студій” неодноразово спростовував, пропонуючи високоякісне опрацювання думового матеріалу саме часів Хмельниччини.

Питання внеску І. Франка у вивчення дум частково висвітлив В. Івашків у статті “Іван Франко і сербські епічні пісні” [7]. Дослідник зупинився, головню, на аналізі Франкової рецензії на книгу “Сербські народні думи і пісні. Переклав М. Старицький...” та розвинув думки вченого про можливі контакти сербських юнацьких пісень із українським народним героїчним епосом. Зокрема В. Івашків підкреслив Франкову тезу про те, що “сербський вплив коли й відбився на нашій народній творчості, то відбився справді на піснях, творах, уложених для співу, а далеко менше на думах” [12, т. 36, с. 32]. Варто зазначити, що, розглядаючи теорію впливу сербських юнацьких пісень на українські народні думи, І. Франко відкидав можливість вельми серйозного контакту епічних творів українського та сербського народів. Учений долучився до когорти тих дослідників, які переконливо засвідчили винятково національне походження дум, ствердили їх автентичність та оригінальність. Звичайно, елементи впливу фольклорної традиції інших народів можна простежити в окремих текстах дум, однак ці вкраплення несутні, виконують лише декоративну функцію і зовсім не впливають на формування змістово-ідеологічного осердя думи.

Значна увага І. Франка до оригінального жанру українського фольклору – народних дум – цього “найкращого вицвіту поетичної творчості в усій Слов’янщині” [12, т. 37, с. 131] не випадкова, адже ученого цікавило все те, що “було саморідним виразом власної культурної потреби [...], впливом власного самопізнання і здобутком довговікової славної історії України” [12, т. 27, с. 193]. На кінець XIX ст. уже було зафіксовано основний репертуар текстів “козацьких псалмів” з численними варіантами, з’явилося чимало теоретичних розвідок (“Записки о Южной Руси” Пантелеймона Куліша, “Исторические песни малороссийского народа с объяснениями Антоновича и Драгоманова”, “Мысли об украинских народных думах” Павла Житецького та ін.), вістря яких було скеровано на повноцінне фахове осягнення їх жанрової сутності. Генеза, особливості, побутування, змістово-формальні аспекти дум ставали предметом почасті гострих наукових дискусій. Своє мудре і вагоме слово у цьому відкритому полілозі мовив і І. Франко. Насамперед проблема історизму народних дум, так детально вистудіована у М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, А. Метлинського, М. Драгоманова та ін., у Франковій концепції жанру теж позначена грифом особливої вагомості. Про “важність проблеми” учений вельми виразно заявив у вступному слові до “Студій над українськими народними піснями”, де, артикуючи стратегічні моменти свого наукового пошуку як у контексті вивчення історичних пісень, так і дум, ствердив, що вистежуватиме “зв’язок

пісні з життям і його інтересами, зв'язок з *історією народу*, його національною свідомістю та соціальним почуттям, зв'язок із загальною *еволюцією народу*, з *хронологією його подій* (курсив мій. – С. П.), з психологією його творчості” [12, т. 42, с. 16]. Продовжуючи окреслення методологічних критеріїв опрацювання фольклорних творів у вступних заувагах до праці “Хмельниччина (думи, пісні та вірші)”, І. Франко акцентував: “Моя ближча мета... зложити критичний апарат для оцінки поетичних пам'яток нашої нації” [12, т. 43, с. 15]. Тобто, він намагався вибудувати чітку схему аналітичного осмислення в тому числі й кобзарських дум.

Дослідник досить виважено потрактував думовий матеріал з погляду його “історичних правд”. Він цілком логічно не сприймав твори цієї формації як беззаперечні літописні свідоцтва “давно минулих літ”, вказував на наявний значний відсоток “поетичної фікції”, підтримуючи тим самим тезу М. Костомарова про те, що певні історичні факти у народній свідомості нерідко “подвергаются... отступлениям от действительности” [5, с. 8]. Заразом І. Франко говорив про значний потенціал дум як історичних документів, щоправда, зауважив, що твори ці цінні не своїм фактажем, а тим, що є об'єктивними свідченнями “сучасних людей і очевидців”, “характеристиками часу і настрою суспільного”, вони “живописують [...] характер і життя усього народу” [12, т. 26, с. 59]. “В щасливім положенні”, на думку І. Франка, перебуває той дослідник історизму фольклору, який вивчає твір, що має в своїй основі конкретну історичну подію, або ж зображає реальну постать. Маючи беззаперечну точку відліку, учений отримує змогу крок за кроком простежувати тривалу мандрівку фольклорного твору і виокремлювати ті зміни (трансформації), які відбулися на шляху до сучасності. Водночас, при цьому не варто забувати, що текст міг бути лише штучно допасований до згадуваної події чи постаті, первісно сягаючи корінням далеко глибше, аніж про це можна здогадатися.

Докладно розглядаючи питання історизму дум, І. Франко дійшов висновку, що вони загалом неісторичні. З цього приводу дослідник писав: “... треба зазначити, що козацькі думи з кінця XVI і першої половини XVII в. ... не описують ані одного історичного факту, не представляють правдиво ані одної історичної особи з тих часів” [12, т. 42, с. 75]. Часто в думках висвітлено якусь типову ситуацію, типового героя, який хоч і має реальне історичне ім'я, однак уведений у таку ситуацію, що абсолютно не пов'язана зі згаданою історичною постаттю. Відтак, І. Франко вважав не надто перспективними дослідження, спрямовані на пошук реальної історичної основи творів кобзарського репертуару, які, головню, дають узагальнений погляд на певні типові події з козацького життя. “В деяких думках, – зазначав він, – віднайдено мандровані легендові та історичні мотиви, що значно вменшує їх вартість як історичного джерела, та й загалом порівняння дум з творами тогочасного шкільного письменства показує в них значну примішку поетичного елемента, шкільної манери й моралізації на шкоду історичній правді” [12, т. 37, с. 160]. Учений висловлював подив, коли йому закидали начебто неаргументоване прагнення будь-що віднайти історичний підклад кожної думи, бо ж лише переконував, що за духом твору, за тою атмосферою, яку він передає, за особливостями розвитку думової акції можна встановити приблизний час постання конкретної “козацької псалми”. Можна віднести “у приближенні зовсім вірно час постання думи про втеку трьох братів із Азова на кінець XVI в., хоч герої тої пісні – не історичні особи, і коли вони, як бачимо в найстарших варіантах, усі три згинули, не дійшовши до України, то й відомості про фактичну втеку якихось невідомих невольників не могли дійти до краю, значить, дума була витвором свобідної фантазії, оснований на цілім довгім ряді ти-

пових різнорідних фактів, із яких, може, ані один дійсно не відповідав тому, що оповідається в думі” [12, т. 42, с. 77].

Відзначаючи в багатьох моментах неперспективність встановлення реальної історичної основи дум, І. Франко все ж неодноразово вдавався до трудомісткого процесу, як він образно висловився, “витискання історичної олії” з окремих творів. Мовлячи про “козацьку псальму”, де головним героєм виступає Івась Коновченко, дослідник спостеріг, що у тексті є виразні вказівки на те, що “...тема думи відбувається в часі, коли Україна була зорганізована на полки, отже, в другій половині XVII в., по Хмельницьким, у часі так званої руїни...” [12, т. 37, с. 133]. Лише такі “прозорі” натяки на реалії, що перебувають у більш-менш чітко визначеній системі часових координат, І. Франко вважав дійсними літописними свідченнями минувшини, тими опорними пунктами, які дають підстави, хоч і умовно, але все ж номінувати фольклорний твір історичним документом. У цьому контексті варто згадати слова Я. Гарасима, який наголошував, що для І. Франка у процесі розв’язання складної проблеми історизму дум “важливе методологічне значення мала вимога бачити різницю між історичним актом і поетичним домислом” [2, с. 105]. Себто І. Франко керувався не тенденцією, а винятково прагненням об’єктивно оцінити досліджуваний матеріал. Через узагальнений і, головню, незаангажований погляд на цей корпус уснословесних творів учений мав усі підстави свідчити: “Одинока група дум, що міцно, так сказати, обома ногами стоїть на історичнім ґрунті і проявляє ясні, хоч не дуже широкі політичні думки, се думи про Хмельницького, – та й тут стільки неясностей, непорозумінь, уривковості та недокладності в деталях або й просто поетичної функції!” [12, т. 37, с. 160]. Через докладне “вистудіювання” достовірних історичних пам’яток І. Франко нераз виказував оті “неясності, непорозуміння, уривковості та недокладності”, які у текстах дум представлені як незаперечні факти. Наприклад, “постійна назва, якою наділяють Хмельницького думи, “козак лейстровий, писар військовий”, полягає на непорозумінні, бо в ряді реєстрових козаків Хмельницький був сотником” [12, т. 43, с. 57].

І. Франко ініціював докладне студіювання популярних українських народних дум, закликав провадити їх мікроаналіз в окремих розвідках, бо був переконаний, що про “...головну чи побічну мету дум, ...можна би говорити хіба при доконанні детального аналізу кожної поодинокі думи...” [12, т. 36, с. 31]. Красномовно засвідчено намір реалізувати таку програму у листі до М. Драгоманова від 19 вересня 1888 року, де автор звертається до старшого женецького колеги, зважаючи, очевидно, на його досвід опрацювання героїчного епосу українців в “Исторических песнях”, з проханням “зладити ще сего року ввід до думи про Самійла Кішку...” [9, с. 302], яку з відповідним “критичним апаратом” планував друкувати у серії видань “Літературно-наукової бібліотеки”. І. Франко висловив готовність допомогти всіма доступними матеріалами, які так чи інакше дотикалися згаданій проблематики. У листі-відповіді М. Драгоманов висловив попередню згоду, пишучи: “Про Самійла Кішку можу написати, та тільки по новім року; матеріалів ніяких мені не треба, бо після мого коментарію в “Исторических песнях” появилася до того тільки Науменка робота в “Киевской старине” [9, с. 304]. Згадана робота Науменка – це розвідка “Происхождение думы о Самуиле Кошке” (Киевская старина, 1883, VI), написана на основі аналізу італійської брошури 1643 року про успішне визволення невольників-галерників з турецької каторги. До речі, працю Науменка І. Франко назвав “цінною розвідкою” [12, т. 43, с. 25] і докладно аналізував на сторінках своєї “Хмельниччини”, де розмежовував автентичні і легендарні відомості про козацького отамана Самійла Кушку. Зрештою, І. Франко дійшов висновку, що “рівно-

часно з легендою про довголітній полон Кушки в турецькій неволі та про романтичне визволення з неї християнських невільників, яка під впливом відомих нам тепер писаних джерел мусила виробитися серед українського козацтва в... 40-их роках XVII в і тоді ж, а не вчасніше дала початок відомій кобзарській думі про втеку Самійла Кушки з товаришами з турецької неволі” [12, т. 43, с. 27].

Обґрунтовуючи доцільність публікацій “розборів поодиноких дум” у “Літературно-науковій бібліотеці”, І. Франко стверджував, що це необхідно для того, “...щоб з часом виробилась з тих книжечок хоч маленька хрестоматія найкрасших творів і пам’яток нашого старого письменства і народної творчості” [9, с. 307].

Уважно стежив І. Франко за новинками, які з’являлися у царині думознавства. Наприклад, основні положення резонансної праці П. Житецького “Мысли об украинских народных думах”, де було запропоновано новий погляд на питання генези жанру та середовища його побутування, І. Франко оцінював неоднозначно. Зокрема він, поділяючи міркування М. Драгоманова, не сприймав твердження про те, що думи творилися у шпиталях серед вбогих та калік, і підтримував давно утверджену думку про козацьке товариство як єдине джерело виникнення зразків цього унікального жанру.

Зважаючи на те, що в думах виразно прочитуються центральні християнські ідеї, П. Житецький переконував, що “ми не можемо відмовитися від думки, що перші творці дум належали до верстви калік убогих, відвертих провідників в народні маси ідей християнства” [6, с. 159]. Ці старці, за П. Житецьким, часто знаходили притулок у шпиталях, якими опікувалися церкви, і в цьому середовищі виникли думи. В епістолярії думознавчі “висліди” П. Житецького І. Франко називав не інакше як “розглагольствованія” [9, с. 431] і з цього ж приводу додав: “У Житецького при всій вірності поодиноких заміток я бачу страшенну безсистемність і оншаластію в трактуванні річі і неясність остаточних цілей досліду” [9, с. 431] і далі “Страх – яка заманлива тема, порушена Житецьким, про генезис, мотиви, техніку, авторів і розширене дум козацьких, та власне робота Житецького показує, як тяжко справитись з сею задачею і як обережливо треба до неї братися” [9, с. 431]. А М. Драгоманов, коментуючи книгу “Мысли о народных малорусских думах”, висловився ще гостріше. “Мене, – пише видавець корпусу історичної пісенності українців, – його розглаголія з поводу дум і т. и. просто сердять” [9, с. 434].

Зважаючи на тривале вишування ідеї систематичного поглибленого вивчення кожної окремої думи, Франкові вельми заімпонувала праця Митрофана Андрієвського “Козацкая дума о трех азовских братьях в пересказе с объяснениями и разбором ее” (Одесса, 1884), яку він розглядав серед найважливіших напрацювань українського думознавства. Згодом Франків схвальний відгук про згадану працю підтримав авторитетний дослідник народних дум Ф. Колесса. Автор на сторінках своєї “Історії української етнографії” стверджував, що “розвідка написана талановито” [8, с. 165]. Аналогічно високо оцінив працю М. Андрієвського М. Сумцов на сторінках “Современной малорусской этнографии”. “Статтю... можна вважати корисним науковим дослідженням думи про втечу трьох братів з города Азова, – зазначав дослідник, – а якщо ще зважити на те, що про цю думу у друці є тільки декілька коротких зауваг Потебні, то статтю Андрієвського можна визнати майже єдиною науковою студією про думу” [11, с. 163–164].

І. Франко спростовував хибний погляд польських дослідників, які не робили жодного термінологічного розмежування між думою та історичною піснею, і “не відступали від утертого серед поляків погляду, що кожда історична пісня, особливо з історії України, мусить бути думою” [12, т. 42, с. 164]. Аби краще передати дух польської традиції щодо розуміння жанрової сутності дум І. Франко навів розлогу цитату зі вступної нот-

ки до пісні про Байду у збірнику Жеготи Паулі. Отож, польський фольклорист зазначив: “Думами називають на Русі всякі роди пісень, відмінні від інших своїм епічним змістом, хоч не у всіх думах викінченим, коли, навпаки, коротші пісні (думки) звичайно ліричні своїм змістом. Думи колись були виключно власністю бандуристів, що, подібно до старих грецьких співаків-рапсодів, германських бардів та слов’янських гусярів, співали їх, пригравуючи на бандурі або на гусях. [...] Ми тут до історичних дум зачисляємо всякі пісні, в яких оспівано чи то подію з бувальщиною нашого краю, чи то особу, яка чим-небудь визначилася в нашій історії” [14, s. 130].

І. Франко неодноразово критикував тих дослідників, які, незважаючи на значний прогрес у питанні розмежування дум та історичних пісень, продовжували “мішати в одно” ці два жанри. Одним із адресатів Франкових критичних зауваг був М. Сперанський. У розвідці “Южнорусская песня и ее современные носители (по поводу бандуриста Т. М. Пархоменко)” професора Ніжинського історико-філологічного інституту яскраво проглядається тенденція занадто абстрактного потрактування жанру. “Зауважимо, – писав І. Франко, – що назву “дума” проф. Сперанський розуміє ширше ніж її розуміють українські етнографи; думою називає проф. Сперанський кожду пісню з історичною основою, незважаючи на те, що вона зложена звисним стилем і складом козацького епосу чи пізнішим пісенним розміром. Таким робом до дум він зачислив і “Морозенка”, і “Саву Чалого”, що зложені в основі коломийковим розміром і співаються не властивим думі речитативом, а мають суцільну мелодію, однакову для кожного куплета” [12, т. 35, с. 226]. Як бачимо, ословлюючи недоліки у розумінні жанрової сутності історичних пісень та дум, І. Франко паралельно окреслив найвиразніші критерії, за якими можна безпомилково диференціювати тематично споріднені, однак і за способом виконання, і за формальними показниками різні генологічні утворення.

Помітним, спостеріг І. Франко, є вплив козацьких дум на деякі історичні пісні (зокрема однієї з редакцій пісні про Байду), який виявляється в тому, що “місце давніших однакових рівномірних віршів зайняли свободніші, нерівномірні” [12, т. 42, с. 166].

Франкові ідеї з обсягу думознавства в багатьох випадках виявилися досить продуктивними. Приміром широко закреслений намір проводити дослідження кожної окремої думи, про який у листі до М. Драгоманова учений писав так: “...по-моєму, Потебня вказав вірну дорогу: треба брати одну думу за другою і аналізувати її, а тільки при кінці зводити здобутки і доходити до якихось ширших висновків” [9, с. 431]. Самому Франкові, на жаль, не вдалося реалізувати задекларований задум повною мірою. Це міркування лягло в основу, по суті стало лейтмотивом досить розлогої праці М. Плісецького “Українські народні думи. Сюжети і образи”. У вступному слові “Не вмре слава, не поляже” М. Плісецький наголосив: “В міру своїх сил ми постарались виконати завдання, про яке говорив І. Франко, бо без цього неможливо з’ясувати сутність і обсяг усього жанру дум” [10, с. 10]. М. Плісецький використав чимало інших слушних висновків автора “Студій”, зокрема покликався на “грунтовний” [10, с. 217] аналіз думи про оренди, де І. Франко говорив про “недостатню історичність” згаданого твору, засновану на “перебільшенні масштабу орендарських зловживань, які в першій половині XVII ст. ще не набули такого розмаху” [10, с. 222].

І. Франко був добре обізнаний із усіма найпомітнішими виданнями народних дум, неодноразово посилався на збірники М. Цертелева, М. Максимовича, П. Лукашевича, А. Метлинського, В. Антоновича і М. Драгоманова та ін., давав фахову наукову оцінку цих публікацій. Наприклад, записи М. Цертелева й І. Срезневського небезпідставно називав “наполовину фальшованими” [12, т. 27, с. 58]. У процесі аналізу дум із фольклору

них записів Порфирія Мартиновича, І. Франко паралельно наводив варіанти досліджуваних творів із видань попередників, зокрема найактивніше послуговувався найповнішим на той час збірником В. Антоновича та М. Драгоманова. У такому порівнянні відзначав новизну і повноту текстів у матеріалах П. Мартиновича, проводив їх докладний текстологічний аналіз, виокремлював деталі невідомі із попередніх публікацій. Високо оцінив І. Франко працю А. Метлинського «Южнорусские народные песни» (1854), зважаючи на якісно дібраний різножанровий матеріал, а особливо багату колекцію народних дум. Не могла залишитись осторонь і вдумлива передмова упорядника збірника і післяслово М. Білозерського, в якому чи не вперше йшлося про чіткі правила для збирачів народних дум і було подано перелік імен відомих кобзарів (Шут із Олександрівки, Бешко із Мени, Олексій Рак зі Сосниці, Антип зі Семенівки та ін.) з трьох губерній.

Первісно шире захоплення якісним і в багатьох моментах новаторським опрацюванням героїчного епосу українців в «Исторических песнях» В. Антоновича та М. Драгоманова І. Франко згодом (1906 року) переосмислив. Він, ніяк не «уймаючи заслуг» видавців корпусу, відзначив: «Праця Антоновича і Драгоманова важна, і, можна сказати, взірцева для свого часу (1874–75 р.) тепер уже далеко не відповідає потребам науки, раз тому, що повинна бути доповнена новим, від того часу нагромадженим матеріалом, а, по-друге, й тому, що не в однім змінився також погляд на саме значення того матеріалу» [12, т. 37, с. 159–160]. Нерідко І. Франко, використовуючи власне отой новий матеріал, та «нові погляди на його значення», пропонував концептуальні думознавчі студії на кшталт «Розбір думи про бурю на Чорнім морі».

У своїх дослідженнях І. Франко, окрім усталеного у тодішній науковій літературі терміна дума, паралельно послуговувався його народним еквівалентом «козацькі псалми», підкреслюючи доречність і логічну вмотивованість використання останнього. Водночас учений чітко диференціював народну думу і лірницьку пісню, як два різні жанри.

Пізнаючи жанрову природу народних дум, І. Франко намагався максимально врахувати особливості їх виконання, які безперечно впливають на формування неповторної атури цієї генологічної одиниці. Цілісна рецепція дум, заснована на стереометричному аналізі кожного окремого твору, стала головною передумовою якісного, об'єктивного розуміння жанру. Дослідник аргументовано вказував на приблизний період утвердження думової традиції, її входження у фольклорну систему. Учений акцентував на належності, перебуванні дум на «духовному утриманні» козацького середовища, відтак починав «життєвий шлях» жанру із XVI ст., коли козацька верства переживала найбільший розквіт, пов'язував їх зі століттям, яке для української фольклорної традиції, якщо використати влучний вислів автора, «багате щодо числа й об'єму своїх виплодів» [12, т. 40, с. 309]. До речі, даючи загальну характеристику народнопоетичної творчості XVI–XVII ст., Франко зазначав, що тут «скрізь чується свіжий дух, життєва бодрість, гордий сміх обік побожного плачу і сподівання якоїсь великої, фатальної зміни» [12, т. 40, с. 292].

«Козацькі думи склалися по більшій часті в козацьких куренях, де кипіло не-настанно воївне життя, де рідко й чутка доходила про тихий супокій життя родинного, лицарям тут ніколи було убирати свої думи у гладку форму, ніколи було подумати о однolitнім тоні. Дума задержувала характеристичні признаки їх самих, їх щоденні поговорки, фізіономію їх власного розгульного життя» [12, т. 26, с. 59]. Щоправда пізніше, уточнюючи тематичну амплітуду дум, учений додав, що вони мають не тільки

“виразно козацький характер, але [...] й сильну закраску селянського елементу...” [12, т. 31, с. 215].

Дещо відступаючи від традиційного тлумачення жанру, І. Франко говорив про те, що не варто обмежено сприймати думи, як твори лише “виразно епічної основи” [12, т. 37, с. 72], адже зміст цих творів “буває різnorodним” [12, т. 37, с. 73], властиво думи “жартливого змісту” цілком природно доповнюють корпус народної думової традиції. Про гумористичний елемент у системі українських дум І. Франко згадував у контексті з’ясування питання історії українського гумору. У 18-годинному курсі лекцій (Б. Ярошевський, один зі слухачів, згадував, що ці “виклади” були “багаті змістом і самостійним поглядами на історію нашої літератури” [13, с. 446]) на українських наукових курсах вакаційних 1904 року, що їх влаштувало товариство прихильників української літератури, науки і мистецтва, І. Франко у п’ятому пункті конспекту під час розгляду проблеми “український елемент у “Енеїді”, коли йшлося про “ширий гумор” цієї бурлескно-травестійної поеми, окремо зупинявся на розвиткові “сміхової примішки” у козацьких думках [1, с. 21].

І. Франко не розглядав народні думи герметично, він вписував жанр у контекст загального розвитку фольклорної генологічної системи. Авторитетний науковець знаходив чимало слідів попередньої фольклорно-літературної традиції, тих ознак, які народні думи успадкували від давніших уснословесних та писемних форм. Цим міркуванням учений частково поділяв тезу П. Житецького про те, що “...у мові та поетичному стилі українських дум явно виступає книжний стрій вислову, що доводить, що літературна діяльність українських письменників не пройшла безслідно для народної свідомості” [6, с. 2]. На доказ про таку спадкоємність І. Франко висловив свої спостереження про зв’язок релігійної драми “Слово о збуренні пекла” та народних дум, зазначаючи, що “ї (драми) розмір підходить до розміру козацьких дум” [12, т. 40, с. 289]. Окрім того, він приєднався до когорти дослідників, які вбачали нерозривний і назверх помітний зв’язок оригінального жанру українського героїчного епосу та “Слова о полку Ігоревім”. До тих учених мужів, які “посунули наперед” справу наукового аргументування спорідненості відомої пам’ятки давньої літератури і дум, львівський фольклорист зараховував М. Максимовича, П. Куліша, В. Антоновича, М. Драгоманова та П. Житецького. Всі вони, вважає І. Франко, “...порівнюючи “Слово” з козацькими думками, висловили багато розумних і вірних думок про зміст сього твору, але питання про розмір не посунули наперед” [12, т. 32, с. 84].

Не залишив поза увагою І. Франко вже неодноразово артикульовану перед тим тезу про зв’язок дум із билинами (старинами) як правдивий доказ спадкоємності української епічної традиції. Зокрема дуже виразно згадана ідея прозвучала у працях О. Котляревського, передусім у його критичних заувагах “Были ли Малоруссы исконными обитателями Полянской земли”, де висловлено абсолютне неприйняття надуманої Погодінської теорії. Відтак, опираючись на досвід своїх попередників і, головню, на власні спостереження, І. Франко “доводить до шпिला” таку думку: “І коли билини т. зв. Володимирського циклу, хоч забуті в Пд. Русі, все ж таки і в теперішній формі велять догадуватися, що в часі їх творення вся маса народу живо цікавилася справами держави, то в пізніших творах північноруського племені ми вже не бачимо ані інтересу, ані розуміння тих справ, а віднаходимо ті прикмети знов – у козацьким лицарським епосі, в думках” [12, т. 31, с. 343]. Дослідник добачив тут беззаперечний взаємозв’язок двох складових героїчного епосу нашого народу, що виявляється у неповторній ідеології світосприйняття, або ж, як оригінально висловився М. Номис, “поглядсвіта”. Загалом,

І. Франко послідовно проводив думку про демократизм українського суспільства, де слово кожного члена громади є важливим, де кожен має право бути вислуханим, де кожен живо цікавиться справами держави. Активна громадянська позиція українця, що виразно проілюстрована у билинах, думках та історичних піснях, переконаний І. Франко, свідчить про те, що ця риса поведінки належить до етноментальних.

Франкові розвідки про думи, цей оригінальний “духовний і національний фонд” цінні як спроба комплексного з’ясування художньо-виражальної специфіки зразків “козацьких псалм”. Як справжній поціновувач естетики нестертого слова, як знавець найдрібніших нюансів конструювання якісного літературного продукту, І. Франко давав лаконічні, проте надзвичайно концептуальні характеристики поетичного складу найвідоміших текстів дум, відзначав їх “одноформність”, наявність “однакових шаблонів язикових і поетичних”, “однаковий свобідний розмір, однаковий спосіб римування” [12, т. 40, с. 298]. Водночас учений намагався збагнути закони ритмомелодичних побудов цих унікальних зразків кобзарського репертуару. “...В думках, – стверджував І. Франко, – найбільше затратився принцип симетричної мелодії, уявнений у тексті будовою симетричних строф, принцип так розвятий у наших обрядових піснях, слабше в старших” [12, т. 32, с. 85]. І далі, розвиваючи висловлене спостереження, писав, що “...ритм, так само і мелодія тих старих пісень були примітивніші, значить, свобідніші, хоча все-таки далекі від тої безформності, до якої дійшов поетичний речитатив у козацьких думках; замість строфічної мелодії бачимо в думках примітивний, переважно глагольний рим” [12, т. 32, с. 88].

У своїх влучних, часто вичерпних, заснованих на осягненні сутності твору, прикладах аналізу поетикальних особливостей народної думи, учений вказував на її найприкметніші риси, відзначав оригінальні деталі, які у своїй сукупності формують неповторну ауру кожного зразка героїчного епосу українців. В оцінці дослідника, дума “Самійло Кішка” – “твір майстерний, видержаний і в формі, і в речі без одного зайвого слова, без пуского балакання. Факти в’яжуться органічно, акція йде живо, психологія дійових осіб хоч несконплікована, але ясна і різнорідна, річ ціла повна натурального драматизму і вміє в відповідній хвилі виводити відповідні ефекти та послуговуватися для їх степенування натуральними, річковими ретардаціями” [12, т. 40, с. 303]. Простота поетичної структури “козацької пісні”, що подекуди ускладнена книжними елементами, підкупляє своєю живістю, органічністю вислову.

І. Франко часто давав поетичне, проте не позбавлене глибокого змісту визначення окремим думам. Думу про втечу трьох братів з Азова він називав “тихою меланхолійною драмою в безлюднім степу” [12, т. 40, с. 304]. Учений влучно передав внутрішній характер твору, де драматична дія, що пульсує оголеними нервами гіркої правди, виходить на перший план, де присутня глибока психологізація дії.

Іноді І. Франко не втримувався він емоційних оцінок дум, що почасти дисонують із вираженням науковим стилем дослідника. Яскравим прикладом такого вкраплення авторської емоції у науковий текст є теза: “Не був уроджений на мученика!” [12, т. 40, с. 306], якою він резюмував огляд думи про Івана Богуславця, що покинув християнську віру через страх перед можливими тортурами. Аналогічна емоційно-експресивна оцінка присутня і в аналітичному розборі думи “Козак Голота”, де дослідник, розмірковуючи про можливе авторство твору, висловив припущення: “може, якийсь січовий самохвалько сам про себе зложив таку думу, бо ж при тім поєдинку не було ніякого свідка!” [12, т. 40, с. 308]. Продовжуючи тему “Думи про Козака Голоту”, варто наголосити, що, за спостереженням І. Франка, її оригінальною рисою є нетиповий для

зразків жанру гумористичний настрій твору. Гумористичні нотки виявляються у численних деталях, зокрема в описі костюма козака Голоти.

Часто І. Франко вдавався до встановлення інтертекстуальних зв'язків між окремими текстами дум. Його зацікавив назверх помітний зв'язок думи "Про Івана Богуславця" та думи "Про Сокола". Відтак дослідник поставив питання про те, "чи мали б обі ті думи (вони, зрештою, сильно різняться своїм стилем) бути відгуком якоїсь старшої, забутої думи про Івана Богуславця, ренегата, у якого під впливом якоїсь незвичайної пригоди будиться сумління і милосердя до невольників, аналогічно до того, як у думі про Марусю Богуславку" [12, т. 37, с. 72]. Учений щоправда не запропонував власного аргументованого пояснення такого зближення творів, висловив лише здогад про колись можливу спільність сюжету: первісно дума "Про Сокола" може бути продовженням "Івана Богуславця".

Зважаючи на значний відсоток імпровізації під час виконання народних дум, І. Франко також пропонував належну увагу приділити особі самого виконавця-кобзаря. Традиції кобзарського життя ("одклінщина" і подібні), учений сприймав як "найкращий доказ, що кобзарство було собі окреме ремесло з певною цеховою організацією" [12, т. 37, с. 73]. Звідси й інша проблема, яка найгостріше обговорюється і викликає контроверсійні міркування: чи є думи творами усної народної традиції, а чи можливо вони продукт професійної діяльності? У цьому гостродискутованому питанні І. Франко займав свою позицію. Він зазначав: "кобзарські думи, які хоч і можна подекуди зачислити до пісень, але "народними", тобто загалом народу вживаними піснями, вони не були ніколи, а все були власністю спеціальної школи співаків" [12, т. 37, с. 131–132]. І далі доповнив: "Січ ... мусила здавна мати своїх співаків, які й продумували щораз нові пісні для забави або моралізації товариства, для звеличення героїчних учинків або незвичайних пригод поодиноких товаришів, се мусили б ми припустити а ргіоті, навіть коли б не мали про се виразних історичних свідоцтв" [12, т. 40, с. 298].

На основі поглибленого студіювання усього доступного матеріалу учений виокремив декілька пластів народних дум. Найдавніші називав "думами старшої формації", їх, за підрахунками дослідника, не більше 18. У межах цієї "старшої формації" І. Франко розглядав плачі або псалми невольницькі ("Олексій Попович", "Самійло Кішка", "Маруся Богуславка", "Іван Богуславець", "Утеча трьох братів з Азова", "Козак Голота" і "Смерть трьох братів біля річки Самари") [12, т. 40, с. 299], серед яких "найстарша щодо поетичної форми [...] дума про Олексія Поповича і про бурю на Чорнім морі. [...] Вона тим видається... старшою, що в різних своїх варіантах заховала найбільше старих 12-складових віршів, які з часом чи кобзарська пам'ять, чи, може, якась умисна робота порозривала, порозширювала та довела до теперішньої форми" [12, т. 40, с. 299]. Аналізуючи варіанти думи про Олексія Поповича, І. Франко зазначив: "ті варіанти різняться ...лишень зайвими прикметниками, здрібненнями, повтореннями, якими зопсували його форму..." [12, т. 40, с. 301]. Окрім зрозуміння динаміки розвитку поетичної форми дум, якщо мовити по-Колессівськи, "старшої верстви", знаходимо в І. Франка чимало спроб текстологічного аналізу згаданих творів. Приміром, він з'ясовує, що "...мов виразний відгук псевдо-Євремового оповідання звучать слова звісної думи про бурю на Чорнім морі, що "отцева-матчина молитва зо дня моря виймає" [12, т. 34, с. 205].

У найдавніших думках, "плачах невольників" порушена колишня органічна цілісність, ці твори, за І. Франком, є "компіляціями з дуже неважними додатками" [12, т. 40, с. 308]. В основі цих текстів, на гадку ученого, лежать ремінісценції із відомих зразків

“Самійло Кішка”, “Маруся Богуславка” з іноді неорганічним доповненням молитв, загальних формул.

І. Франко вдавався до реконструкції “правильно-ритмічного” тексту на основі варіантів думи. Учений часто досить вільно поводився із текстами дум, втручався (що-правда з належною аргументацією) в їх структуру. Його спроби реконструкції первісного варіанту мають низку позитивних та негативних аспектів. Таке досить сміливе поводження із фольклорним матеріалом, до певної міри штучне комбінування первісного найповнішого тексту викликало у науковому світі неоднозначні оцінки. Ф. Колесса, який загалом з великим пієтетом висловлювався про фольклористичний доробок І. Франка, щодо вказаного аспекту виступив із критичним коментарем. Автор “Історії української етнографії” зазначав: “бажаючи подати реконструкцію первісного тексту кожної пісні, І. Франко допускає велику методичну похибку через те, що стягає в одно варіанти даної пісні; тим способом творить він новий, дуже повний варіант, який в дійсності ніколи не існував, бо це підсумок усіх варіантів, що повстали на протязі десятків, а може й соток літ. Отже, метод хибний і недоцільний” [8, с. 319]. Пом’якшуючи критичні випадки колег-фольклористів з приводу реконструкцій зазначимо, що такі спроби дослідника засвідчують його інтуїтивне наукове чуття, фаховість, вміння іти ризикованим, проте необхідним для дальшого поступу науки шляхом.

І. Франко планомірно розробляв чітку методологію аналізу українських народних дум. Пропонував стереометричне бачення матеріалу з урахуванням генетичної основи, особливостей функціонування тощо. Його принципи аналізу жанру, на думку Я. Гарасима, приблизно можна вписати у таку схему:

1. Згромадження великої кількості історичних матеріалів, записаних різними мовами, для характеристики події, зображеної в думі.

2. Критична інтерпретація зібраного матеріалу, виявлення шляхом зіставлення зерен історичної істини.

3. Пошук у матеріалі фактів, що відповідають реаліям фольклорного тексту.

4. Розгляд хронології публікації усіх варіантів думи.

5. Встановлення основного варіанту.

6. Реконструкція найповнішого тексту контамінацією різних варіантів, якщо вони не надто різняться.

7. Висновок про історичну вартість думи.

8. Естетична оцінка твору.

9. Встановлення часу, місця і середовища виникнення думи.

10. Порівняння аналізованого тексту думи з іншими народними піснями та віршами літературного походження, що стосуються зображених подій [2, с. 109].

Узагальнений погляд на думознавчий доробок І. Франка дає усі підстави засвідчити наскільки глибоко і різнопланово учений осягнув природу жанру, як наполегливо шукав нових шляхів для його повнішого осмислення, при цьому нерідко ставав на хиткі містки, висловлюючи щонайменше суперечливі думки, однак знаходив сили і засоби спростовувати хибні міркування, і впевнено рухатися вперед. Учений планомірно і систематично збагачував думознавчий дискурс оригінальними поглядами на складні проблеми, окреслив і апробував дієву методологічну стратегію аналізу творів “кобзарського репертуару”. Отож, є усі підстави вважати І. Франка одним із найавторитетніших думознавців, який зробив чимало для утвердження і розвитку цієї важливої складової української науки про фольклор.

Список використаної літератури

1. *Возняк М.* Франко як дослідник і історик української літератури / М. Возняк // Слово про великого Каменяря. Збірник статей до 100-ліття від дня народження Івана Франка. – К.: Держ. вид. худ. літ., 1956. – С. 20–40.
2. *Гарасим Я.* Иван Франко як дослідник дум / Я. Гарасим // Українське літературознавство. – Львів, 2001. – Вип. 64. – С. 101–109.
3. *Грушевська К.* Українські народні думи / К. Грушевська. – К., 1927. – Т. I. – 516 с.
4. *Дей О.* Иван Франко і народна творчість / О. Дей. – К.: Держ. вид. худ. літ., 1955. – 300 с.
5. Етнографічні писання Костомарова. – К., 1930. – 352 с.
6. *Житецький П.* Мысли о народных малорусских думах / П. Житецький. – К., 1893. – 250 с.
7. *Івашків В.* Иван Франко і сербські епічні пісні / В. Івашків // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Українська фольклористика. – Львів, 1999. – Вип. 27. – С. 171–176.
8. *Колесса Ф.* Історія української етнографії / Ф. Колесса. – К., 2005. – 366 с.
9. Листування Івана Франка та Михайла Драгоманова. – Львів, 2006. – 562 с.
10. *Плісецький М.* Українські народні думи. Сюжети і образи / М. Плісецький. – К.: Кобза, 1994. – 364 с.
11. *Сумцов М.* Современная малорусская этнография / М. Сумцов. – К., 1893. – 168 с.
12. *Франко І.* Зібр. тв.: у 50-ти т. / І. Франко. – К.: Наукова думка, 1976–1986.
13. *Ярошевський Б.* Невикористаний скарб / Б. Ярошевський // Иван Франко у спогадах сучасників. – Львів, 1956. – С. 444–447.
14. *Pauli Żegota.* Pieśni ludu ruskiego w Galicyi / Żegota Pauli. – Lwów, 1839. – Т. I. – 177 s.

DUMY STUDIES IN IVAN FRANKO'S WORKS

Sviatoslav Pylypchuk

*Ivan Franko National University of Lviv, Philology Faculty
Institute of Ivan Franko Studies,
1 Universytetska Str., Lviv 79000, Ukraine,
e-mail: s.pylypchuk@online.ua*

The article highlights Ivan Franko's contribution to the development of Ukrainian Dumy Studies. Attention is focused on Franko's interpretation of genre genesis, its functional potential and artistic and expressive specific features. The scholar's reflection on folk dumy historicism is scrutinized.

Key words: dumy studies, dumy, historical songs, heroic epos, "Cossack's psalm", historicism, kobzar, kobzar tradition.

ДУМОВЕДЕНИЕ ИВАНА ФРАНКО

Святослав Пилипчук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
Институт франковедения,
ул. Университетская, 1, Львов 79000, Украина,
e-mail: s.pylypchuk@online.ua*

В статье отражено вклад Ивана Франко в развитие украинского думоведения. Сосредоточено внимание на интерпретации Ивана Франко проблем происхождения жанра, его функционального потенциала и художественно-образительных особенностей. Отдельно рассмотрено рефлексии ученого в вопросе историзма народных дум.

Ключевые слова: думоведение, дума, историческая песня, героический эпос, "казацкая псалма", историзм, кобзар, кобзарская традиция.

Стаття надійшла до редколегії 05.05.2010

Прийнята до друку 10.10.2010

